

ΕΙΣΑΓΩΓΗ:

Δημοκρατία, καπιταλισμός, ανισότητες

Συμπληρώνονται φέτος πενήντα χρόνια από την αποκατάσταση της δημοκρατίας στην Ελλάδα. Αν και αυτό το βιβλίο δεν επικεντρώνεται αποκλειστικά στην Ελληνική Δημοκρατία, δεν μπορώ να μην παρατηρήσω τη σημειολογική σημασία αυτού του ιωβηλαίου. Τρία τέταρτα του αιώνα μετά το 1974 και μισό τέταρτο από το 2024 το ερώτημα δεν είναι αν θα υπάρχουν δημοκρατίες στον πλανήτη μας το 2050, αλλά τι είδους δημοκρατίες θα είναι αυτές. Η απάντηση στο ερώτημα αυτό εξαρτάται από το πώς θα αφαιρεθούν τα αγκάθια που σήμερα έχουν καρφωθεί στο σώμα των δημοκρατιών. Σε αυτό στην ουσία επιχειρώ να απαντήσω στο βιβλίο.

Ο Ρόλαντ Μπέινς, ο κεντρικός ήρωας του τελευταίου εξαιρετικού βιβλίου του Ίαν ΜακΓιούαν, σκέφτεται πως αν «πετύχουμε απλώς να φτάσουμε αλώβητοι ως την τελευταία ημέρα του εικοστού πρώτου αιώνα... θα είναι άθλος».¹ Στο παρόν βιβλίο ο πήχης δεν πάει τόσο μακριά και δεν προχωρά σε τόσο ζοφερές προβλέψεις. Εκείνο που με απασχολεί είναι μόνο τι θα γίνει με τις δημοκρατίες μέχρι τα μισά του 21ου πρώτου αιώνα. Θα εξακολουθήσουμε να πιστεύουμε πως κινδυνεύουν μόνο οι δημοκρατίες όπου στην εξουσία ανέρχονται αυταρχικοί ηγέτες ή πως οι κίνδυνοι αφορούν και

---

1. Ίαν ΜακΓιούαν, *Μαθήματα*, μτφρ. Κατερίνα Σχινά, Αθήνα: Πατάκης, 2023, σ. 668.

τις ελεύθερες δημοκρατίες; Θα εξακολουθήσει να κυριαρχεί η σημερινή άποψη σύμφωνα με την οποία οι σύγχρονες δυτικές κοινωνίες χωρίζονται πλέον μόνο σε φίλους και εχθρούς της δημοκρατίας; Θα εξακολουθήσει να θεωρείται ξεπερασμένη η αντίθεση Αριστεράς-Δεξιάς ή θα βρεθούν νέοι τρόποι έκφρασης αυτής της αντίθεσης; Πάντως, σύμφωνα με τους υποστηρικτές της κατάργησης της διάκρισης Αριστερά-Δεξιά, οι μόνες διακρίσεις που παρατηρούνται σήμερα είναι αυτές μεταξύ λαϊκισμού και αντιλαϊκισμού, ανοιχτής και κλειστής κοινωνίας, «φίλων και εχθρών της δημοκρατίας», όπου στους εχθρούς τοποθετείται η Αριστερά εν γένει. Αν επιτρέπεται κάποια πολιτική διάκριση, αυτή είναι μόνο μεταξύ λαϊκισμού και Κέντρου, λαϊκιστών και κεντρώων. Όσοι δεν συμφωνούν με όλα αυτά χαρακτηρίζονται «ιδεοληπτικοί». Το παράδοξο είναι πως οι υποστηρικτές της αντίθεσης «φίλοι-εχθροί της δημοκρατίας» εξανίστανται (δικαίως) με τον διαχωρισμό «ή εμείς ή οι άλλοι», αλλά ούτε καν περνά από το μυαλό τους πως, κατατάσσοντας συλλήβδην όλους όσους δεν συμφωνούν μαζί τους στους εχθρούς της δημοκρατίας, λαϊκίζουν και αυτοί. Με τη διαφορά πως ο δικός τους λαϊκισμός είναι ακόμη πιο επικίνδυνος γιατί είναι μη συμπεριληπτικός και ελιτίστικος. Ναι, υπάρχει και λαϊκισμός των ελίτ, λαϊκισμός από τα πάνω, όσο κι αν αυτό φαίνεται παράξενο σε ορισμένους οι οποίοι αποδίδουν τον λαϊκισμό μόνο στους από κάτω. Πάντως η κατάταξη στους «εχθρούς» των φιλελεύθερων δημοκρατιών όσων δεν τις αντιλαμβάνονται μόνο ως πλουραλιστική εκλογική διαδικασία αλλά και ως παράγοντα κοινωνικής συνοχής απισχνάει την πολιτική σκέψη απειλώντας το δημοκρατικό αγαθό. Όπου οι δημοκρατίες συρρικνώνονται σε δилήμματα του τύπου ρεαλισμός ή λαϊκισμός, κανονικότητα ή χάος, γεννιούνται εθνικολαϊκισμοί.

Η Δεξιά από τη μια και η ριζοσπαστική Αριστερά από την άλλη, λόγω και πνευματικής ακηδίας, επικαλούνται τον λαϊκισμό η πρώτη και τον νεοφιλελευθερισμό η δεύτερη ως ερμηνευτικό πασπαρτού των σημερινών εξελίξεων.

Υπάρχει όμως και ένας ακόμη λόγος για τη συγγραφή αυτού

του βιβλίου μέσα στο 2024. Τον Νοέμβριο αυτού του έτους θα διενεργηθούν οι αμερικανικές εκλογές· αν επανεκλεγεί ο Τραμπ, τότε όλα όσα εδώ αντιμετωπίζονται ως «αγκάθια» θα κατατρυπήσουν το σώμα της αμερικανικής δημοκρατίας και κατά συνέπεια του κόσμου ολόκληρου. Βεβαίως, οι απαντήσεις για τους κινδύνους που απειλούν τη δημοκρατία σε κάθε χώρα ξεχωριστά δεν μπορούν να είναι ίδιες. Υπάρχει όμως ένα νήμα που ενώνει αυτούς τους κινδύνους. Και αυτό το νήμα προτείνω να ακολουθήσουμε στη συνέχεια.

Βεβαίως και υπάρχουν «εσωτερικοί εχθροί της δημοκρατίας».² Δεν είναι όμως εχθροί της δημοκρατίας όλοι αυτοί που ψηφίζουν λαϊκιστές αισθανόμενοι πως η κανονικότητα των «φίλων της» δεν σέβεται την αξιοπρέπεια όλων όσοι δεν μπορούν να παρακολουθήσουν τις απαιτήσεις των αγορών. Δεν είναι εχθροί της δημοκρατίας όλοι όσοι υφίστανται την ασυδοσία του χρηματοπιστωτικού κεφαλαίου, τις περικοπές των κοινωνικών δαπανών και την υποβάθμιση της ποιότητάς τους, βλέπουν τη «διευθετημένη» εργασία να βρίσκεται στο έλεος των ατομικών συμβάσεων, τα κόμματα να εξαρτώνται από το πολιτικό χρήμα, το χαμηλό εισόδημά τους να φορολογείται με τους ίδιους συντελεστές του ανώτατου εισοδηματικά δεκατημόριου και τα κόμματα να μην τολμούν να διεκδικήσουν προοδευτική φορολογία. Δεν είναι λαϊκιστές όλοι αυτοί που αντιδρούν όταν ακούν για αύξηση μόνο του κατώτατου μισθού, λες και όσοι λαμβάνουν 1.000 ευρώ είναι υψηλόμισθοι.

Πολλοί, και συχνά για να ερμηνεύσουν τις πολιτικές εξελίξεις, καταφεύγουν στο σλόγκαν «Είναι η οικονομία, ανόητε», το οποίο λάνσαρε το 1992 ο Τζέιμς Κάρβιλ, επικεφαλής τότε της καμπάνιας του Μπιλ Κλίντον. Αυτό το σύνθημα θεωρήθηκε πως συνέβαλε στην ήττα του νικητή του πρώτου πολέμου κατά του Ιράκ, του Τζορτζ Μπους του πρεσβύτερου. Λίγοι όμως γνωρίζουν ότι το δεύτερο μεί-

---

2. Tzvetan Todorov, *Οι εσωτερικοί εχθροί της δημοκρατίας: Πελάγιος ή Αυγουστίνος*, μτφρ. Σώτη Τριανταφύλλου και Μαριάννα Κουτάλου, Αθήνα: Πατάκης, 2013.

ζον σλόγκαν ήταν το «Μην ξεχνάτε την υγειονομική περίθαλψη» και το τρίτο το «Πάλι μια από τα ίδια;». Ο Κάρβιλ πολύ καλά καταλάβαινε πως η πεποιθήση «Πάλι μια από τα ίδια» γεννά τέρατα. Δεν ξέρω αν αυτός γνώριζε τη ρήση του Αντόνιο Γκράμσι «Όταν το παλιό πεθαίνει και το καινούριο δεν έχει γεννηθεί ακόμη, ζούμε την εποχή των τεράτων», αλλά σίγουρα καταλάβαινε πως κάτι τέτοιο γεννιόταν στις αρχές της δεκαετίας του 1990 στις ΗΠΑ. Καταλάβαινε πως απόψεις όπως αυτές («Όλοι τα ίδια κάνουν», «Όλοι ίδιοι είναι») τορπιλίζουν τις δημοκρατίες.

Σπεύδω από την αρχή να αποκαλύψω τη λογική που διατρέχει εγκάρσια αυτό εδώ το δοκίμιο. Σε πείσμα αντιλήψεων οι οποίες θεωρούν ξεπερασμένο το να ασχολείται κανείς σήμερα με τον καπιταλισμό, πως κάτι τέτοιο δεν συνάδει με μια σοβαρή και μετριοπαθή σκέψη, πιστεύω ότι καμία συζήτηση για τη δημοκρατία, τον φιλελευθερισμό, τον ρεπουμπλικανισμό, έννοιες που με απασχολούν εδώ, δεν μπορεί να διεξαχθεί αν ξεχαστεί πως όλα αυτά εκτυλίσσονται στο πλαίσιο του καπιταλισμού. Παλιότερα λέγαμε πως εκτός από τον καπιταλισμό υπάρχει και η μοναξιά. Σήμερα είναι καιρός να δούμε πως εκτός από τη μοναξιά υπάρχει και ο καπιταλισμός. Και όταν αναφέρομαι στον καπιταλισμό, εννοώ ένα κοινωνικό και οικονομικό σύστημα που, χωρίς τα δικά του αντίβαρα –όπως είναι το κράτος πρόνοιας και ο έλεγχος της αγοράς και των χρηματοοικονομικών κινήσεων–, οδηγεί σε μεγάλες ανισότητες. Ο καπιταλισμός είναι ένα σύστημα που συνεχώς παράγει ανισότητες και αναπαράγεται από αυτές. Όσοι εντωμεταξύ δεν εντάσσουν αυτές τις κοινωνικές ανισότητες στους παράγοντες που απειλούν τη δημοκρατία, αλλά τις θεωρούν φυσικό φαινόμενο, δεν είναι σε θέση να κατανοήσουν πως η υπεράσπισή της περνά μέσα από την άμβλυση αυτών ακριβώς των ανισοτήτων. Η δημοκρατία, ο ρεπουμπλικανισμός, ο φιλελευθερισμός διαμορφώνονται και εξελίσσονται πάνω σ' ένα «στρεβλό ξύλο της ανθρωπότητας» (Αϊζάια Μπερλίν). Και αυτό το «στρεβλό ξύλο» είναι οι περιορισμοί στην ισότητα που θέτει ο καπιταλισμός και η ανεξέλεγκτα ελεύθερη αγορά. Ένα σύστημα στο οποίο, παρόλο που οι αξίες οι οποίες

ανταλλάσσονται εντός του είναι πάντα ίσες, τα αποτελέσματα αυτής της ανταλλαγής είναι πάντα άνισα. Ένα σύστημα στο οποίο, κατά τον Μαρξ, ενώ τα άτομα αυτονομούνται όσον αφορά τις προσωπικές τους σχέσεις, παραμένουν δέσμια εμπράγματων εξαρτήσεων και ταξικών διαχωρισμών. Αυτό το σύστημα δεν είναι άδικο, αφού στο πλαίσιο του ανταλλάσσονται ίσες αξίες. Είναι όμως άνισο, αφού τις «ίσες αξίες» του ιδιοποιούνται με άνισο τρόπο οι κατέχοντες τα μέσα παραγωγής. Ένα σύστημα το οποίο, εν αντιθέσει με τις θεωρίες που θέλουν τις δημοκρατίες που υπάρχουν εντός του να εμφανίζονται με παρθενογένεση, πέρα και μακριά από τη βία, είναι επίσης στηριγμένο στη βία όπως και τα προϋπάρχοντα. Ο Σβεν Μπέκερτ υποστηρίζει πως ο πρώτος καπιταλισμός για να στερεωθεί βασίστηκε κατά κύριο λόγο στη βία και στον σωματικό καταναγκασμό. Και σε κάτι ακόμη. Στην κρατική υπέρ του κεφαλαίου παρέμβαση. Μακριά από τις αντιλήψεις που εκλαμβάνουν το κράτος ως κάτι το διαχρονικά άσχετο με την αγορά, ο Μπέκερτ υποστηρίζει πως στον πρώτο καπιταλισμό υπήρξε άμεση ανάμειξη του κράτους υπέρ των καπιταλιστών επιχειρηματιών. «Ο βιομηχανικός καπιταλισμός στα πρώτα βήματά του παρέμεινε στενά συνδεδεμένος με τη δουλεία και την απαλλοτρίωση γαιών».³ Ο καπιταλισμός δεν αγνοεί το κράτος, αντιθέτως κινείται εντός του και το αξιοποιεί. Ο Μαρξ έγραφε πως οι μέθοδοι πρωταρχικής συσσώρευσης «χρησιμοποιούν την κρατική εξουσία, τη συγκεντρωμένη και οργανωμένη βία της κοινωνίας, για να επιταχύνουν σαν σε θερμοκήπιο τη διαδικασία μετατροπής του φεουδαρχικού τρόπου παραγωγής σε κεφαλαιοκρατικό».⁴ Κατά δε τον μεγάλο ιστορικό Έντουαρντ Τόμσον, στη Βρετανία η διαδικασία της εκβιομηχάνισης, που ήταν έτσι κι αλλιώς εξαιρετικά επώδυνη, συνεπαγόταν τη βάνουση διάβρωση

---

3. Beckert, Sven, *Η αυτοκρατορία του βαμβακιού: Μια παγκόσμια ιστορία*, μτφρ. Πελαγία Μαρκέτου, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2022, σ.19.

4. Καρλ Μαρξ, «Η λεγόμενη πρωταρχική συσσώρευση», *Το Κεφάλαιο*, Τόμος Α', 24ο κεφάλαιο, μτφρ. Παναγιώτης Μαυρομάτης, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, 1978, σ. 776.

των παραδοσιακών τρόπων ζωής. Η εμπορική επέκταση, το κίνημα των περιφράξεων, η βία που ασκήθηκε τα πρώτα χρόνια της Βιομηχανικής Επανάστασης, μια βία σωματική, που περιλάμβανε φυλακίσεις και συχνά κατέληγε στην αγχόνη, είναι χαρακτηριστικά αυτής της μετάβασης από την εποχή της «ηθικής οικονομίας» σε αυτήν της οικονομίας της αγοράς. Γεγονότα όπως η αιματηρή καταστολή στις 9 Ιουνίου 1817 του ξεσηκωμού του Πέντριτς (προλεταριακή εξέγερση τη χαρακτηρίζει ο Τόμσον) αλλά και η σφαγή μιας ειρηνικής διαδήλωσης στο Πίτερλου του Μάντσεστερ τον Αύγουστο του 1819 είναι δύο από τα πιο χαρακτηριστικά περιστατικά χρήσης βίας κατά της τότε διαμορφούμενης εργατικής τάξης.⁵ Στα καθ' ημάς, ο Δημήτρης Χριστόπουλος μάς έχει χαρίσει μια εξαιρετική πραγματεία για τον ρόλο του κράτους στην προκαπιταλιστική και στην καπιταλιστική ανάπτυξη.⁶

Άραγε όλα αυτά έλαβαν τέλος στον ώριμο καπιταλισμό; Ήταν μόνο ο πρώιμος καπιταλισμός που εμπεριείχε το μικρόβιο της βίας; Και βεβαίως όχι, εφόσον ήταν μετά το 2008 που τα κράτη, για να διασώσουν τις τράπεζες, άσκησαν οικονομική βία μέσα από πολιτικές λιτότητας. Κατά τον Κόλιν Κράουτς⁷ η συνέχιση της ιδεολογικής κυριαρχίας του νεοφιλελευθερισμού οφείλεται στο γεγονός πως, παρ' όλη την κατάρρευση των δυτικών οικονομιών, τα κράτη και η πολιτική (οι πολιτικοί) δεν επέτρεψαν, σχεδόν βιαίως, να καταρρεύσουν τα κοινωνικά και ταξικά στηρίγματα των νεοφιλελευθέρων ιδεών, δηλαδή οι μεγάλες εταιρείες και κυρίως οι τράπεζες. Ο ίδιος συνεχίζει υποστηρίζοντας πως η ακολουθία των πολιτικών του νεοφιλελευθερισμού θεωρήθηκε απολύτως αναγκαία για τη διατήρηση της ισχύος αυτών των δύο. Σε αντίθεση με τα ταξικά στηρίγματα

5. E.P. Thompson, *Η συγκρότηση της αγγλικής εργατικής τάξης*, μτφρ. Γιάννης Παπαδημητρίου, επιμέλεια και εισαγωγή στην ελληνική έκδοση Αντώνης Λιάκος, Αθήνα: Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, 2018.

6. Χριστόπουλος, Δημήτρης, *Ταξίδι στο κράτος: Κυριαρχία, δίκαιο, δικαιώματα*, Αθήνα: Πόλις, 2022, σ. 63-110.

7. Κόλιν Κράουτς, *Ο περίεργος μη θάνατος του νεοφιλελευθερισμού*, μτφρ. Αλέξανδρος Κιουπκιολής, Αθήνα: Εκκρεμές, 2014.

της σοσιαλδημοκρατίας που εξασθένησαν στον δυτικό κόσμο, αυτά τα δυο ταξικά στηρίγματα του νεοφιλελευθερισμού εξακολούθησαν να κατέχουν δεσπόζουσα θέση και μετά την κρίση του 2008. Δεν ήταν όμως η σοσιαλδημοκρατία που ζήτησε τότε την κρατική παρέμβαση. Ήταν ο νεοφιλελευθερισμός, ο οποίος, με το πρόσχημα ότι κάποιες εταιρείες και τράπεζες ήταν πολύ μεγάλες για να καταρρεύσουν (too-big-to-fail), ζήτησε την κρατική ενίσχυση για να μην υπάρξει κατάρρευση των υποστυλωμάτων του. Αυτό είναι το μεγάλο μάθημα που μας έδωσε η κρίση των subprime. Κάπου εδώ πιάνει το νήμα ο Άνταμ Τουζ, σύμφωνα με τον οποίο πριν από την κρίση «Εκείνο που δεν τους περνούσε καν [των κυβερνώντων] από τον νου να αμφισβητήσουν, ήταν η στοιχειώδης λειτουργία της αμερικανικής οικονομίας, των τραπεζών και των χρηματοπιστωτικών αγορών της».⁸ Κατά τον ίδιο, το 2008 δεν είχαμε κρίση χρέους και δαπανών αλλά κρίση του ανεξέλεγκτου χρηματοπιστωτικού καπιταλισμού, ο οποίος πουλούσε διαρκώς δάνεια που ήταν εμφανές πως δεν θα μπορούσαν να αποπληρωθούν· κανείς όμως δεν ενδιαφερόταν ή δεν μπορούσε να ελέγξει αυτές τις πολιτικές. Πάντα κατά τον Τουζ, η κρίση του 2008 κατέδειξε πως «το χρηματοπιστωτικό σύστημα δεν αποτελείται από “εθνικές νομισματικές ροές” ούτε από χιλιάδες ανώνυμες μικροσκοπικές επιχειρήσεις – το ιδανικό καθεστώς του “τέλειου ανταγωνισμού” και το οικονομικό αντίστοιχο του κάθε πολίτη ξεχωριστά. Το συντριπτικά μεγαλύτερο μέρος της ιδιωτικής δημιουργίας πιστώσεων υλοποιείται από μια κλειστή εταιρική ολιγαρχία».⁹ Σύμφωνα πάλι με τον ίδιο, η αντίδραση στην κρίση δαιμονοποιήθηκε ως λαϊκισμός, αλλά οι «βάνανυσες τακτικές της λιτότητας» έβλαψαν την Αριστερά – εννοεί τη σοσιαλδημοκρατία. Αντιθέτως, ενίσχυσαν την Ακροδεξιά, όπως αποδεικνύουν οι περι-

---

8. Adam Tooze, *Πολιτική οικονομία μιας κατάρρευσης: Οι χρηματοπιστωτικές κρίσεις που άλλαξαν τον κόσμο*, μτφρ. Νίκος Ρούσσοσ, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2022, σ. 43.

9. Στο ίδιο, σ. 12.

πτώσεις του Brexit, της Πολωνίας και της Ουγγαρίας αλλά και η ενίσχυσή της στην υπόλοιπη δυτική Ευρώπη και στην Ελλάδα. Στη δε Δανία η σοσιαλδημοκρατία, για να παραμείνει στην κυβέρνηση, ενστερνίστηκε πολλές ακροδεξιές ιδέες.

Είναι πολλές οι περιπτώσεις όπου νεοφιλελευθερισμός και αντισυστημισμός συγκλίνουν στην ερμηνεία των κρίσεων χωρίς να το αντιλαμβάνονται. Ο νεοφιλελευθερισμός προβάλλει την πρωτοκαθεδρία της οικονομίας. Θέση που κακώς αποδίδεται στον Μαρξ. Κατ' αυτόν η πρωτοκαθεδρία ανήκε στη διασύνδεση των παραγωγικών σχέσεων με τις παραγωγικές δυνάμεις και την εργασία, και όχι στην οικονομία-αγορά. Το πρωτείο της οικονομίας είναι η αγαπημένη θέση των νεοφιλελευθέρων, οι οποίοι θεωρούν πως αυτό οφείλει να σημαίνει και απόλυτη ελευθερία για τον μεγάλο πλούτο και τις μεγάλες εταιρείες. Κατά τους νεοφιλελευθέρους, αυτά τα δυο, ο μεγάλος πλούτος και οι μεγάλες εταιρείες, δίνουν τη δυνατότητα ανάπτυξης και στα κατώτερα και μεσαία στρώματα. Αλλά και ο λεγόμενος αντισυστημισμός εστιάζει την κριτική του στην αγορά. Δεν αντιλαμβάνεται πως ο κυρίαρχος παράγοντας είναι η εκμεταλλευτική φύση του νόμου της αξίας και ότι απ' αυτή τη φύση υπερκαθορίζεται η καπιταλιστική αγορά, η οποία, γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο, διαδραματίζει δευτερεύοντα ρόλο. Τούτο ακριβώς το γεγονός έχει παρανοήσει ο σύγχρονος αντισυστημικός λόγος, γι' αυτό και θέτει στο επίκεντρο της κριτικής του την αγορά και όχι την παραγωγή, τη διανομή, την πολιτική και τις εξελίξεις που απειλούν τη δημοκρατία. Παρενθετικά, το να αμφισβητεί κάποιος την εμπειρική ισχύ του μαρξικού νόμου της αξίας είναι άλλο ζήτημα. Οπότε όντως δεν είναι περίεργο να καταλήγει στο συμπέρασμα πως η επιμονή στον μαρξικό νόμο της αξίας δεν είναι επιστημονική και υποκύπτει στην πολιτική σκοπιμότητα. Αλλά εδώ δεν εξετάζω τον μαρξισμό. Το έχω κάνει σε προηγούμενα βιβλία μου.

Δεν συμφωνώ, φυσικά, και με τις δυο, αντίθετες, ερμηνείες που δίνουν ο οικονομικός φιλελευθερισμός και ο αντισυστημισμός για τις αιτίες εμφάνισης της παγκοσμιοποίησης. Ο μεν οικονομικός φι-

λελευθερισμός θεωρεί πως η παγκοσμιοποίηση είναι αναπόφευκτη συνέπεια των τεχνολογικών εξελίξεων. Μάλιστα κατ' αυτόν, με την ανάπτυξη της τεχνητής νοημοσύνης τα πράγματα γίνονται όλο και πιο νομοτελειακά. Αντιθέτως, ο αντισυστημισμός και η συνωμοσιολογική σκέψη θεωρούν πως η παγκοσμιοποίηση είναι καθαρά υποκειμενική υπόθεση, την οποία επέβαλαν κάποια παράκεντρα και σκοτεινοί μηχανισμοί που εκκολάπτονται σε διάφορες λέσχες και γραφεία. Κανείς δεν μπορεί να κάνει τίποτα για να ανατρέψει την παγκοσμιοποίηση, ισχυρίζονται οι νεοφιλελεύθεροι, ενώ για τους αντισυστημικούς ο μόνος τρόπος για την ανατροπή της είναι η ανατροπή των φιλελεύθερων και αντιπροσωπευτικών δημοκρατιών. Και οι δυο τους όμως συγκλίνουν στο ότι η αμφισβήτηση της κυριαρχίας των μεγάλων εταιρειών και του χρηματοπιστωτικού κεφαλαίου δυσκολεύει τα πράγματα. Μόνο που για τους πρώτους αυτό είναι απευκαίριο και για τους δεύτερους θείο δώρο. «Μεγάλη αναταραχή, υπέροχη κατάσταση». Να συμφωνήσουμε επομένως πως δεν υπάρχει εναλλακτική στην παγκοσμιοποίηση, όπως θέλει ο νεοφιλελευθερισμός, ή να διαφωνήσουμε ριζικά; Ούτε το ένα ούτε το άλλο. Η απάντηση είναι πως υπάρχει εναλλακτική, μόνο που βρίσκεται εντός της παγκοσμιοποίησης και όχι εκτός, όπως θέλει ο αντισυστημισμός.

Ποιο όμως είναι το πραγματικό πρόβλημα; Είναι πως, απ' ό,τι φαίνεται, η οικονομία παίζει μόνη της ένα παιχνίδι στο οποίο δεν μπορεί να την παρακολουθήσει η πολιτική. Και όταν η πολιτική δεν μπορεί να παρακολουθήσει την καπιταλιστική οικονομία, τότε αρρωσταίνει η δημοκρατία. Γιατί δεν υπάρχει δημοκρατία έξω και πέρα από τα κοινωνικά συστήματα εντός των οποίων αναπτύσσεται. Η δημοκρατία είναι πλήρης μόνο όταν, συνδεδεμένη με τον ρεπουμπλικανισμό και τον φιλελευθερισμό, μετριάξει και ελέγχει τη βία που παράγουν οι άνισες καπιταλιστικές σχέσεις. Αυτό είναι πολύ δυσκολότερο να γίνει σε συνθήκες παγκοσμιοποίησης των οικονομιών. Σε μια εποχή όπου οι θεσμοί της οικονομίας λειτουργούν σε παγκόσμιο επίπεδο και οι θεσμοί της πολιτικής παραμένουν εγκλωβισμένοι σε εθνοκρατικές λογικές, αυτά που απαξιώνονται είναι η

πολιτική, τα κόμματα και η δημοκρατία, υποστηρίζα στο *Πρωτείο της δημοκρατίας*.¹⁰ Ο Κόλιν Κράουτς θεωρεί πως υπάρχει απάντηση σ' αυτή την αντίθεση εθνικών και παγκόσμιων οργανισμών. Αρκεί οι διεθνείς οργανισμοί, αν και δεν μπορούν να είναι πλήρως δημοκρατικοί, να δεχτούν μεγαλύτερες δημοκρατικές πιέσεις από ό,τι σήμερα. Κατ' αυτόν «είναι εφικτό παγκόσμια όργανα όπως ο Παγκόσμιος Οργανισμός Εμπορίου ή το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο να εκλέγουν άμεσα τα όργανά τους, όπως γίνεται με το Ευρωκοινοβούλιο, αλλά μπορεί να διεξαχθεί μια δημόσια συζήτηση σχετικά με τις πολιτικές που θα ακολουθούν οι εθνικές κυβερνήσεις στο πλαίσιο αυτών των οργανώσεων».¹¹ Αλλά και το Ευρωκοινοβούλιο, που εκλέγεται άμεσα όπως δείχνει η κυριαρχία σε αυτό των λόμπι, δεν αποτελεί πρότυπο πολιτικής που θα συγκινούσε τους πολίτες. Δυστυχώς το αντίθετο συμβαίνει. Ο Στέφαν Λέσενιχ υποστηρίζει πως η δημοκρατία «είναι κάτι περισσότερο από μια μορφή διακυβέρνησης... Είναι μια μορφή κοινωνίας, ένας κοινωνικός τρόπος ζωής».¹² Και συνεχίζοντας γράφει λίγο παρακάτω πως «η σύγχρονη δημοκρατία είναι ένα μεγάλο παιχνίδι κλεισίματος, ένα πολύπλοκο και μεταβλητό παιχνίδι με συμπεριλήψεις».¹³ Ο δε Γιάννης Βούλγαρης αυτό το φαινόμενο το ονομάζει «πολιτισμός της δημοκρατίας». Πολλά απ' όσα συμβαίνουν στα εθνικά κοινοβούλια και στην Ευρωβουλή δεν συνάδουν με τη δημοκρατία όπως τη φανταζόμασταν.

Η απάντηση σε αυτό το παιχνίδι «κλεισίματος και συμπεριλήψεων» δεν βρίσκεται στο ψευδοδίλημμα «οικονομία ή πολιτική», αλλά στο πραγματικό δίλημμα «κοινωνική δημοκρατία ή κοινωνικό

10. Γιώργος Σιακαντάρης, *Το πρωτείο της δημοκρατίας: Η σοσιαλδημοκρατία μετά τη σοσιαλδημοκρατία*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2019.

11. Colin Crouch, «Reversing The Globalisation Backlash», <https://www.socialeurope.eu/reversing-the-globalisation-backlash> (τελευταία πρόσβαση στις 23/10/2018).

12. Στέφαν Λέσενιχ, *Τα όρια της δημοκρατίας: Η συμμετοχή ως διανεμητικό πρόβλημα*, μτφρ. Σούλα Ζαχαροπούλου, Αθήνα: Έναστρον, 2021, σ. 21.

13. Στο ίδιο, σ. 90.

μίσος και ανασφάλεια», «αλληλεγγύη ή κοινωνικός αυτοματισμός». Μόνο αν ο καπιταλιστικός κόσμος κατορθώσει να επιτύχει έναν νέο συμβιβασμό μεταξύ εργασίας και παγκόσμιου κεφαλαίου για τον εκδημοκρατισμό της οικονομικής παγκοσμιοποίησης θα καταφέρει και τα επί μέρους εθνικά συμφέροντα να υπερβεί, και την ιδέα της Ενωμένης Ομοσπονδιακής Ευρώπης να προωθήσει, αλλά και τις ιδέες της δημοκρατίας και της πολιτικής να αναγεννήσει. Για να γίνουν όμως τα παραπάνω, χρειάζονται τεκτονικές αλλαγές στα πολιτικά και κομματικά συστήματα.

Προς το παρόν, στην έκθεση του 2022 του Economist Intelligence Unit¹⁴ για την ποιότητα της δημοκρατίας με βάση πέντε κριτήρια – όπως οι εκλογικές διαδικασίες και ο πλουραλισμός, η λειτουργία της κυβέρνησης, η πολιτική συμμετοχή, ο πολιτικός πολιτισμός και οι αστικές ατομικές ελευθερίες–, τα κρατικά πολιτικά συστήματα χωρίζονται σε πλήρεις και ατελείς δημοκρατίες και σε υβριδικά και αυταρχικά καθεστώτα. Η απαιτούμενη βαθμολογία για να θεωρηθεί ένα κράτος πλήρης δημοκρατία με άριστα το 10 είναι το 8 και πάνω. Πρώτη πλήρης δημοκρατία είναι η Νορβηγία με 9,81 και ακολουθεί δεύτερη μια χώρα της Ωκεανίας, η Νέα Ζηλανδία με 9,61. Το 2022 καταγράφηκε μικρή βελτίωση του αριθμού των τέλει δημοκρατιών. Αυτό συνέβη λόγω της δυτικής Ευρώπης, η οποία είναι η μόνη περιοχή που βελτίωσε σχετικά τη βαθμολογία της το 2022 σε σύγκριση με το 2021. Στη δυτική Ευρώπη ανήκουν οι 14 από τις συνολικά 24 παγκοσμίως πλήρεις δημοκρατίες. Η άνοδος της βαθμολογίας των βελτιωμένων περιοχών σε ανατολική Ευρώπη, Βόρεια Αμερική και Αφρική είναι ελάχιστη, ενώ η βαθμολογία για την Ασία και την Αυστραλία είναι ίδια με αυτήν του 2021. Στη Βόρεια Αμερική στις «πλήρεις δημοκρατίες» κατατάσσεται μόνο ο Καναδάς. Οι ΗΠΑ είναι «ατελής δημοκρατία» και βρίσκονται στην 30ή θέση στην παγκόσμια κατάταξη με βαθμολογία 7,85. Οι «ατελείς δημοκρατίες» συγκεντρώνω-

---

14. <https://www.eiu.com/n/campaigns/democracy-index-2022> (τελευταία πρόσβαση στις 3/2/2023).

νονται σε περιοχές όπως η Ευρώπη με 21 χώρες, και σε αναπτυσσόμενες περιοχές όπως η Ασία με 11, η Νότια Αμερική με 5 και η Αφρική με 6. Η Ελλάδα είναι ακόμη ατελής δημοκρατία, κατέχοντας την 25η θέση στην παγκόσμια κατάταξη στον «δείκτη δημοκρατίας» από την 34η στην οποία βρισκόταν το 2021, και είναι σε καλύτερη θέση από άλλες 10 χώρες της δυτικής Ευρώπης που συμπεριλαμβάνονται στις «ατελείς δημοκρατίες». Συγκεκριμένα, η συνολική βαθμολογία της Ελλάδας ανήλθε στο 7,97 το 2022, από το 7,56 το 2021 και παραλίγο να κατατασσόταν στις πλήρεις δημοκρατίες. Με τις εξελίξεις όμως μέσα στο 2023 σχετικά με τις υποκλοπές, μάλλον η χώρα θα χάσει πόντους στη βαθμολογία της στους διεθνείς δείκτες. Η Κύπρος, η Ιταλία, η Μάλτα και η Πορτογαλία βρίσκονται πιο πίσω. Ενώ η Γαλλία και η Ισπανία, με 8,07, μόλις που κατορθώνουν να συμπεριληφθούν στις «πλήρεις δημοκρατίες». Από τις χώρες του πρώην «υπαρκτού σοσιαλισμού» η Πολωνία βρίσκεται στην 46η θέση με 7,04, η Ουγγαρία στην 56η θέση με 6,64, η Βουλγαρία στην 57η θέση με 6,53 και η Ρουμανία στην 61η με 6,45. Η πρώην «σοσιαλιστική» Ευρώπη δεν είχε ούτε ένα κράτος «πλήρους δημοκρατίας». Κοντά στις «πλήρεις δημοκρατίες» είναι η Τσεχία με 7,97, ίδια βαθμολογία με την Ελλάδα, η Εσθονία με 7,96 και η Σλοβενία με 7,75. Συνολικά σε παγκόσμιο επίπεδο οι «πλήρεις δημοκρατίες» αυξήθηκαν από 21 το 2021 σε 24 το 2022, ενώ ο αριθμός των «ατελών» μειώθηκε από 53 σε 48. Τα «υβριδικά καθεστώτα» αυξήθηκαν από 34 σε 36 ενώ τα «αυταρχικά καθεστώτα» παρέμειναν 59 σε αριθμό. Δεν τα λες αυτά και ενθαρρυντικά για τη δημοκρατία αποτελέσματα. Μάλλον διδακτικά είναι για το τι μέλλει γενέσθαι. Θεωρώ πάντως πως αν τα πέντε κριτήρια για την κατάταξη των δημοκρατιών διασταυρώνονταν με τον βαθμό ανισότητας σε κάθε χώρα, οι ερμηνείες για τη στασιμότητα ή και την πτώση των δημοκρατιών θα διευκολύνονταν αφάνταστα και τα συμπεράσματα θα ήταν πιο ασφαλή.

Ας κοιτάξουμε λοιπόν τις κοινωνικές ανισότητες για να πάρουμε μια εικόνα για τους λόγους μείωσης της εμπιστοσύνης προς τις δημοκρατίες. Η φιλανθρωπική οργάνωση Oxfam λίγο πριν από

την ετήσια συνάντηση του 2023 των οικονομικών ελίτ στο Νταβός απήρθη έκκληση για την αντιμετώπιση των διευρυμένων ανισοτήτων υποστηρίζοντας πως σχεδόν τα 2/3 του νέου πλούτου που συγκεντρώθηκε από την έναρξη της πανδημίας πήγε στο πλουσιότερο 1% του πληθυσμού. Σύμφωνα με την έκθεση,¹⁵ οι πιο πλούσιοι απέκτησαν 26 τρισεκατομμύρια δολάρια σε νέο πλούτο μέχρι το τέλος του 2021, ήτοι το 63% του πλούτου πήγε στο 1%, ενώ το υπόλοιπο 99% το «μοιράζεται» το υπόλοιπο 37%. Δυστυχώς δεν αναφέρονται λεπτομερή στοιχεία για το πως αυτό το 37% επιμερίζεται στις διάφορες κοινωνικές ομάδες ανά δεκατημόριο. Το ένα δολάριο όμως του φτωχότερου 90% αντιστοιχεί σε 1,7 εκατομμύρια δολάρια για κάθε δισεκατομμυριούχο. Οι πολιτικές κατά των οικονομικών επιπτώσεων της Covid-19, όπως η μείωση των επιτοκίων, η εκτύπωση χρήματος γνωστή ως ποσοτική χαλάρωση, η μη προοδευτική φορολόγηση πλούτου, εισοδήματος, μεταβιβάσεων περιουσιών και η αύξηση των φορολογικών παραδείσεων πολλαπλασίασαν την αξία των ακινήτων και των χρηματιστηριακών μετοχών. Όλων αυτών προηγήθηκε η έκθεση των μεγάλων αμερικανικών και πολλών ευρωπαϊκών τραπεζών στα ενυπόθηκα δάνεια κατοικίας. Κάτι που απείλησε τα θεμέλια της αμερικανικής οικονομίας αλλά και του κόσμου ολόκληρου, και το οποίο διαπιστώσαμε στη συνέχεια με την κατάρρευση αμερικανικών τραπεζών ακόμη και μέσα στο 2023. Το 2008, πάντως, ξέσπασε η κρίση των «ενυπόθηκων δανείων μειωμένης εξασφάλισης» και όχι κάποια κρίση «χρέους και δαπανών» όπως σκόπιμα και με ταξικούς υπολογισμούς υποστηρίχτηκε. Όλα αυτά, όπως ήταν ευνόητο, οδήγησαν σε ακόμη μεγαλύτερη συγκέντρωση του πλούτου και σε ακόμη μεγαλύτερο άνοιγμα των ανισοτήτων για πρώτη φορά στον 21ο αιώνα. Το 2022, μετά από δεκαετίες μείωσής τους, τα άτομα που πεινούν αυξήθηκαν, αγγίζοντας και πάλι το ένα δισεκατομμύριο. Ταυτόχρονα, 95 εταιρείες τροφίμων κέρδισαν 306 δισεκατομμύρια

---

15. Oxfam, «Fight inequality, tax the rich», <https://www.oxfam.org/en> (τελευταία πρόσβαση στις 19/1/2023).

δολάρια, με το 84% αυτών των χρημάτων να διανέμονται στους μετόχους, με τα κέρδη τους να φορολογούνται ελάχιστα. Αυτά τα εταιρικά κέρδη είναι ο μέγας τροφοδότης του πληθωρισμού. Η έκθεση καλεί τις κυβερνήσεις να θεσπίσουν άμεσες εφάπαξ πληρωμές από το πλουσιότερο 1%, καθώς και έκτακτους φόρους. Θεωρεί δε απαράδεκτο οι φτωχότεροι να φορολογούνται με υψηλότερους συντελεστές από τους δισεκατομμυριούχους. Συνδυάζοντας τις δύο μελέτες, μπορούμε να ξετυλίξουμε το νήμα της δυσπιστίας προς τις δημοκρατίες και τα λεγόμενα «συστημικά κόμματα». Αλλά και ο πιο ισχυρός άνδρας των ΗΠΑ, ο Μπαράκ Ομπάμα, δήλωνε το 2013: «Τα επίπεδα της εισοδηματικής ανισότητας μας κατατάσσουν κοντά σε χώρες όπως η Τζαμάικα και η Αργεντινή. Ενώ συγκρίσιμες “πλούσιες συμμαχικές χώρες” όπως ο Καναδάς, η Γερμανία, η Γαλλία έχουν μεγαλύτερη κινητικότητα από εμάς [...] ο συνδυασμός των τάσεων αύξησης της ανισότητας και μείωσης της κινητικότητας αποτελεί ουσιαστική απειλή για το αμερικανικό όνειρο, τον τρόπο ζωής μας και ό,τι εκπροσωπούμε στην υφήλιο».¹⁶

Με αυτό το βιβλίο επιχειρώ να ανοίξω έναν διάλογο για θέματα που αφορούν όχι γενικά τη μετάβαση μερικών από τις πλουραλιστικές δημοκρατίες της δεκαετίας του 1960 σε ανελεύθερες δημοκρατίες της δεύτερης και της τρίτης δεκαετίας του 21ου αιώνα, αλλά για τους κινδύνους που θα αφορούν όλες τις πλουραλιστικές δημοκρατίες έως τα μισά του 21ου αιώνα. Στον δημόσιο διάλογο έχει επικρατήσει η άποψη σύμφωνα με την οποία η δημοκρατία κινδυνεύει μόνο αν οι λαοί των δημοκρατικών χωρών επιλέξουν ανελεύθερους ηγέτες. Κινδυνεύουν, δηλαδή, μόνο οι δημοκρατίες στις οποίες επικρατούν ηγέτες και κόμματα που, παρόλο που προχωρούν –ακόμη– σε εθνικές εκλογές, περιορίζουν τις ελευθερίες και τα ατομικά δικαιώματα όλων όσοι δεν συντάσσονται μαζί τους. Θεωρώ αυτή την άποψη ιδιαίτερος αδύναμη, γιατί υποτιμά το γεγονός πως

---

16. Politico staff, «President Obama on Inequality» (απομαγνητοφώνηση), *Politico* (4/12/2013).

αυταρχικές τάσεις αναπτύσσονται ακόμη και στις δημοκρατίες με μη αυταρχικούς ηγέτες, ακόμη και στις λεγόμενες «πλήρεις δημοκρατίες». Ενώ και το σχήμα λαϊκισμός-αντιλαϊκισμός, όπως θα επιδιώξω να καταδείξω, είναι εντελώς ανεπαρκές για να ερμηνεύσει τους κινδύνους που αντιμετωπίζουν οι δημοκρατίες και τις «ωδίνες» τους ως «πηγή δυστυχίας», όπως τις περιέγραφε ο Κρίστοφερ Μπέιλι.¹⁷ Αυτός υποστήριζε πολύ ορθά πως οι κινητήριες δυνάμεις των αλλαγών στον 20ό αιώνα, που συνεχίζονται και στον 21ο, είναι οι εθνικισμοί, οι θρησκευτικές διαμάχες, η δημοκρατία και το κεφάλαιο.¹⁸ Αυτή τη γραμμή εν γένει επιχειρώ ν' ακολουθήσω σε όλο το βιβλίο.

Στα ίδια τα θεμέλια των φιλελεύθερων δημοκρατιών έχουν τοποθετηθεί βόμβες αυταρχισμού, υποστήριξαν οι Στίβεν Λεβίτσκι και Ντάνιελ Ζίμπλατ στο βιβλίο τους *Πώς πεθαίνουν οι δημοκρατίες*.¹⁹ Αυτοί οι δυο μελετητές πιστεύουν ότι πλέον οι δημοκρατίες δεν ανατρέπονται με περισσότερο ή λιγότερο φανερά στρατιωτικά πραξικοπήματα, με τη χρήση βίας και μάλιστα ένοπλης. Οι δημοκρατίες διαβρώνονται και υποσκάπτονται όταν διάφοροι πολιτικοί δημαγωγοί εκμεταλλεύονται τα πραγματικά κοινωνικά ζητήματα (ανισότητες, ρατσισμός, φτώχεια, τρομοκρατία, μετανάστευση, θρησκευτικές διαφορές) για να χαρακτηρίζουν τους αντιπάλους τους εχθρούς, για να στοχοποιούν τα μέσα μαζικής ενημέρωσης, για να περιφρονούν και να ακυρώνουν τους θεσμούς και για να ανέχονται πράξεις βίας κ.λπ., οδηγώντας έτσι στις ανελεύθερες δημοκρατίες. Αυτές όμως δεν είναι οι μοναδικές εν κινδύνω δημοκρατίες. Οι δημοκρατίες δεν απειλούνται μόνο από τους ανελεύθερους ηγέτες. Ένας νέος αυταρχισμός αναπτύσσεται εντός και των ελεύθερων δημοκρατιών. Η κατάσταση θα επιδεινώνεται αν δεν υπάρξει παγκόσμια απάντηση

---

17. C.A. Bayley, *Η αναδιαμόρφωση του νεωτερικού κόσμου 1900-2015*, μτφρ. Χρήστος Γεμελιάρης, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2022.

18. Στο ίδιο, σ. 16.

19. Steven Levitsky και Daniel Ziblatt, *Πώς πεθαίνουν οι δημοκρατίες*, μτφρ. Ανδρέας Παππάς, Αθήνα: Μεταίχμιο, 2018.

στην κυριαρχία του πολιτικού χρήματος (αν και αυτό κυριαρχεί περισσότερο στον αγγλοσαξονικό κόσμο απ' ό,τι στην ηπειρωτική Ευρώπη) και στην εξάρτηση των κομμάτων από τα ΜΜΕ. Οι «πλήρεις δημοκρατίες» θα υποβαθμίζονται αν συνεχιστούν φαινόμενα σαν αυτά που περιγράφονται παρακάτω. Εδώ, εκτός από το πώς πεθαίνουν οι δημοκρατίες, θα επιχειρηθεί να διερευνηθεί και το αν αυτές ανασταίνονται και πώς.

Αυτή η υποβάθμιση των δημοκρατιών γεννήθηκε από τάσεις που εδώ και σαράντα χρόνια οδηγούν την πολιτική στο παρασκήνιο και το χρήμα στο προσκήνιο. Η εξάρτηση της πολιτικής και των κομμάτων από το πολιτικό χρήμα είναι παγκόσμια. Παρατηρείται και στην Ελλάδα. Ίσως μάλιστα εδώ είναι περισσότερο προκλητική. Πλέον στην πολιτική επιβιώνουν αφενός πολιτικοί που ομνύουν στις αρχές και στις αξίες της δημοκρατίας ευτελίζοντάς τες ταυτόχρονα και αφετέρου πληθαίνουν οι ακραίοι εθνικιστές και αντισημίτες-νατιβιστές. Η απρόσκοπτη άνοδος τέτοιων πολιτικών στην εξουσία είναι αποτέλεσμα μακροχρόνιων διαδικασιών υπονόμευσης και φαλκίδευσης της δημοκρατίας. Αυτές τις εξελίξεις επιχειρώ να παρακολουθήσω και να ερμηνεύσω εδώ. Το ζητούμενο όμως δεν είναι οι δόσεις κινδυνολογίας αλλά η έγκαιρη αντιμετώπιση των κινδύνων. Μπορούν πλέον οι δυο κλασικοί μεταπολεμικοί πολιτικοί πόλοι, η σοσιαλδημοκρατία και η Κεντροδεξιά, να δώσουν απαντήσεις σε αυτή την κρίση της πολιτικής; Αν και στις κοινωνίες δεν χωρούν προβλέψεις, μόνο διάγνωση τάσεων επιτρέπεται, φαίνεται πως το μοντέλο διακυβέρνησης της Ευρώπης από δυο πόλους –τον σοσιαλδημοκρατικό-κεντροαριστερό και τον χριστιανοδημοκρατικό-κεντροδεξιό– είχε τελειώσει ήδη με την είσοδο στον 21ο αιώνα, όπου αυτοί οι πόλοι μετά βίας άθροιζαν τα εκλογικά ποσοστά τους στο 50% και κάτι. Μετά τα εκλογικά αποτελέσματα στις ιταλικές και στις σουηδικές βουλευτικές εκλογές το 2022, στις γαλλικές προεδρικές το 2022 και στις φινλανδικές βουλευτικές το 2023, πλέον δεν μιλάμε μόνο για το τέλος της κυριαρχίας των δυο πόλων αλλά και για το τέλος των μεταπολεμικών ευρωπαϊκών μοντέλων διαχείρισης

της απασχόλησης και της διακυβέρνησης. Θα επιχειρήσω να το αποδείξω αυτό στο τρίτο κεφάλαιο με τίτλο «Το διαζύγιο της πολιτικής από τη δημόσια πολιτική».

Εδώ και τέσσερις δεκαετίες βρίσκονται σε κρίση και αμφισβητούνται τα, κατά τον Τόνι Τζαντ, δυο μεταπολεμικά μοντέλα συναίνεσης και πρόνοιας. Το ένα μοντέλο, που επικράτησε στη Γερμανία, στη Γαλλία και σε βρετανική παραλλαγή, έστρεψε την προσοχή του στη διατήρηση της εργασιακής ειρήνης και στην εξασφάλιση ενός κοινωνικού συμβολαίου το οποίο εγγυόταν την παραμονή στην εργασία όσων ήδη εργάζονταν, πρόσφερε δε καλές αμοιβές και συνθήκες εργασίας για τους απασχολούμενους, ενώ παράλληλα στηριζόταν στην παραγωγική δραστηριότητα του ίδιου του κράτους. Ήταν ένα κορπορατιστικό-κρατικιστικό-σοσιαλδημοκρατικό μοντέλο. Το άλλο μοντέλο ήταν αμιγώς σοσιαλδημοκρατικό και αφορούσε κυρίως τη σκανδιναβική σοσιαλδημοκρατία. Αυτό έμεινε μακριά από κάθε επιχειρηματική δραστηριότητα και εστιάστηκε στην οικοδόμηση ενός υπερανεπτυγμένου συστήματος υπηρεσιών στην υγεία, στην παιδεία, στην ασφάλεια και στις δημόσιες συγκοινωνίες, με πόρους που αντλούσε από την προοδευτική φορολογία. Εδώ οι αρχές της καθολικότητας και της αποεμπορευματοποίησης δεν αφορούσαν μόνο τους ασθενέστερους (υπολειμματικό μοντέλο) ή τους έχοντες πρόσβαση στην κρατική εξουσία (κορπορατιστικό μοντέλο) αλλά και τις μεσαίες τάξεις.²⁰ Και τα δυο όμως μοντέλα στηρίζονταν σ' ένα κοινωνικό συμβόλαιο που είχε ως βάση το τετράπτυχο «υψηλές δημόσιες δαπάνες-προοδευτική φορολογία-πλήρης απασχόληση-λελογισμένες αυξήσεις μισθών». Όλα αυτά τα διαχειρίζονταν οι δυο πόλοι είτε αυτόνομα, είτε σε συνεργασία μεταξύ τους, είτε και σε συνεργασία με όμορες δυνάμεις: με τη ριζοσπαστική Αριστερά και τους Πράσινους η σοσιαλδημοκρατία, με τους Φιλελεύθερους και τους Κεντρώους οι χριστιανοδημοκράτες, ή και όλοι μαζί. Ποτέ όμως κανένας τους

---

20. Tony Judt, *Τα δεινά που μαστίζουν τη χώρα*, μτφρ. Κώστας Κουρεμένος, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2012.

δεν συνεργάστηκε με την Ακροδεξιά. Κατά τη γνώμη του γράφοντος, αυτά τα μεταπολεμικά μοντέλα συναίνεσης και πρόνοιας βρίσκονται σε κρίση. Ή θα αναδιαρθρωθούν ή θα χαθούν.

Κατά τον Γκέστα Έσπινγκ-Άντερσεν υπήρξαν τρία μοντέλα. Το πρώτο είναι εκείνο του φιλελεύθερου κράτους πρόνοιας, στο οποίο «επικρατούν η αρωγή μετά από έλεγχο των προσωπικών πόρων, οι λιτές καθολικές μεταβιβάσεις ή τα λιτά προγράμματα κοινωνικής ασφάλισης».²¹ Σε αυτό το μοντέλο τα προνοιακά συστήματα δεν έχουν κανέναν αναδιανεμητικό ρόλο, παρά εξαντλούνται σε ένα δίχτυ ασφαλείας για τους καταγεγραμμένους φτωχούς. Το κράτος οδηγεί σε στιγματισμό όσους λαμβάνουν τις πρόνοιές του, γιατί συνδέει τα όρια αυτής της πρόνοιας με την επιλογή ή όχι της εργασίας. Οι κανόνες απονομής των δικαιωμάτων οδηγούν σε στιγματισμό των αποδεκτών, γι' αυτό και είναι πολύ αυστηροί όσον αφορά το πεδίο έκτασής τους. Εδώ η αποεμπορευματοποίηση παίζει πολύ μικρό έως ελάχιστο ρόλο. Οι μεταρρυθμίσεις ταυτίζονται με την ελεύθερη αγορά εργασίας και όχι με τις αλλαγές στο κράτος και στην κοινωνία. Κυρίως αυτό το μοντέλο κυριαρχεί σε ΗΠΑ, Καναδά και Αυστραλία.

Το δεύτερο μοντέλο πρόνοιας είναι το συντηρητικό (Αυστρία, Γαλλία, Γερμανία και Ιταλία), κληρονομιά του κορπορατισμού και του κρατισμού. Από αυτόν τον τύπο επωφελούνται τα άτομα που έχουν θέση στην αγορά εργασίας. Εδώ τα δικαιώματα είναι απόρροια της θέσης του κάθε ατόμου στην εργασία, του τρόπου και του βαθμού με τον οποίο συνδέεται με το κράτος η κάθε ταξική ομάδα στην οποία το άτομο ανήκει. Η συντηρητική λογική είναι η δεσπόμενη ιδεολογία αυτού του μοντέλου. Η αρχή της εικουρικότητας και όχι η αποεμπορευματοποίηση ή η αγορά είναι η μείζων αξία του. Αυτό το μοντέλο συνδέεται στενά με την Εκκλησία και με ισχυρές δεσμεύσεις έναντι της παραδοσιακής οικογένειας.

Το τρίτο μοντέλο πρόνοιας αφορά μια μικρότερη ομάδα χω-

---

21. Gøsta Esping-Andersen, *Οι τρεις κόσμοι του καπιταλισμού της ευημερίας*, μτφρ. Άσπα Γολέμη, Αθήνα: Τόπος, 2014.

ρών στις οποίες οι αρχές της καθολικότητας και της αποεμπορευματοποίησης των κοινωνικών δικαιωμάτων δεν αφορούν μόνο τους ασθενέστερους (υπολειμματικό μοντέλο) ή τους έχοντες πρόσβαση στην κρατική εξουσία (κορπορατιστικό μοντέλο) αλλά και τις μεσαίες τάξεις. Αυτό είναι το σοσιαλδημοκρατικό μοντέλο, με κύριο εκπρόσωπό του τις σκανδιναβικές χώρες. Εδώ ο στόχος είναι όχι μια ισότητα των ελάχιστων αναγκών αλλά μια ισότητα στα υψηλότερα επίπεδα. Στο σκανδιναβικό αναδιανεμητικό κράτος πρόνοιας κατά τον Έσπινγκ-Αντερσεν αλλά και σύμφωνα και με την άποψη της Μέρι Χίλσον,²² οι τομείς της υγείας, της παιδείας και της ασφάλειας βρίσκονται εκτός της «αγοραίας και εμπορευματικής λογικής».

Η Ευρωπαϊκή Ένωση όμως σήμερα δεν είναι έτοιμη να επιστρέψει σε κανένα από αυτά τα μοντέλα. Έχει αφεθεί στη «σαγήνη» όχι απλά του λαϊκισμού, όπως γράφεται, αλλά και του αντιμεταναστευτικού πνεύματος και του κύριου εκφραστή του, της Ακροδεξιάς. Το πρόβλημα δεν είναι τόσο η άνοδος της Ακροδεξιάς όσο η διείσδυση του λόγου της στα συστημικά κόμματα, που πλέον δεν έχουν κανέναν ενδοιασμό να συνεργάζονται με αυτήν. Όταν το 1999 στην Αυστρία σχηματίστηκε κυβέρνηση συνεργασίας Κεντροδεξιάς- Ακροδεξιάς, η ΕΕ αντέδρασε ακαριαία επιβάλλοντας οικονομικές και πολιτικές ποινές στη χώρα. Μόλις δύο χρόνια μετά, το 2001, όταν ο Σίλβιο Μπερλουσκόνι έβαλε στην κυβέρνησή του τους «φασίστες» της Εθνικής Συμμαχίας του Τζιανφράνκο Φίνι, τον οποίο έχρισε αντιπρόεδρο και υπουργό Εξωτερικών του, ελάχιστες αντιδράσεις υπήρξαν. Βεβαίως, η προετοιμασία τέτοιων εξελίξεων είχε ξεκινήσει από τη δεκαετία του 1990. Το 1991 ο Ζακ Σιράκ, αναφερόμενος στους μετανάστες, μιλούσε για «τον σαματά και την μπόχα» στις πολυκατοικίες των Γάλλων που φέρνουν οι «ξένοι». Όταν η ιστορία της συνεργασίας Δεξιάς και Ακροδεξιάς επαναλήφθηκε στην Αυστρία το 2017, όλα πλέον είχαν μπει στο αυλάκι του πνεύματος της εποχής,

---

22. Μαίρη Χίλσον, *Το σκανδιναβικό μοντέλο*, μτφρ. Νίκος Κουμπιάς, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2013.

του φόβου από τη μετανάστευση και της κυριαρχίας της θεωρίας της «μεγάλης αντικατάστασης». Στην Αυστρία το 2017, στην Ιταλία το 2022, στη Σουηδία και στη Φινλανδία το 2023 εντυπωσιάζει ο αβασάνιστος τρόπος με τον οποίο η Κεντροδεξιά δέχτηκε τη συνεργασία με την Ακροδεξιά. Όπως έγραψε ο Θόδωρος Μαργαρίτης, «μπροστά μας είναι το φαινόμενο για τον “εκλογικό δρόμο προς τον αυταρχισμό” όπως μας προειδοποιούν σοβαροί διανοούμενοι. Ο κίνδυνος που εύστοχα ονομάστηκε “Μετα-δημοκρατία”, Δημοκρατία χωρίς λαό, ασφυκτικός έλεγχος στα ΜΜΕ, παρεμβάσεις στη Δικαιοσύνη, περιορισμός των κοινοβουλευτικών αρχών, ακραία καταστολή κάθε διαμαρτυρίας, συνιστούν τις όψεις του προβλήματος. Η άνοδος μιας νέας ριζοσπαστικής Δεξιάς που αυτή τη φορά με γραβάτες και χωρίς στρατιωτικές στολές απεργάζεται διακρίσεις και απαγορεύσεις αποκτά δύναμη. Μπορεί στο βάθος να υπάρχει και το τούνελ νέων ολοκληρωτισμών. Ένα είναι σίγουρο ότι όσο υπερασπιζόμαστε τον κοινοβουλευτισμό, τον πλουραλισμό, την ανοιχτή κοινωνία και τα δικαιώματα των μειοψηφιών από όποια ιδεολογική αφετηρία και αν κινείται ο καθένας θα κλείνουν οι δρόμοι στα σκοτεινά μονοπάτια της ανελευθερίας. Η σύμπραξη όμως των παραδοσιακών συντηρητικών κομμάτων με την Εναλλακτική Δεξιά –όπου γίνεται– θέτει σε αμφισβήτηση τη μεγαλύτερη κατάκτηση: την ευρωπαϊκή Δημοκρατία».²³

Σήμερα πλέον στην Ευρώπη δεν θεωρείται έγκλημα η συνεργασία με την Ακροδεξιά. Κάποιοι μάλιστα αρθρογραφούν θεωρώντας αυτονόητο η Κεντροδεξιά να έχει ως φυσικό της σύμμαχο την Ακροδεξιά. Αυτή η συνεργασία σηματοδοτεί τη διάρρηξη του μεταπολεμικού κοινωνικού συμβολαίου. Έπαψε έτσι να ισχύει αυτό που έγραφε ο Μαρξ, πως «η παράδοση όλων των νεκρών γενιών βαρβαίνει σαν βραχνάς στο μυαλό των ζωντανών», συνεχίζοντας: «δεν

---

23. Θόδωρος Μαργαρίτης, «Να μιλήσουμε ξανά για τον καπιταλισμό», *Τα Νέα* (13/7/2023), <https://www.tanea.gr/print/2023/07/13/greece/na-mili-soume-ksana-lfgia-ton-kapitalismo>

αρκεί η επίκληση των φοβισμένων πνευμάτων του παρελθόντος, τα μαχητικά συνθήματα του, οι παλιές στολές του για να στηθεί μια νέα σκηνή». ²⁴ Χρειάζεται επειγόντως ένα νέο συμβόλαιο. Πού θα βρεθεί όμως συμβολαιογράφος γι' αυτό; Μπορεί να είναι η σοσιαλδημοκρατία; Αυτή δυστυχώς δείχνει να έχει στερέψει από ιδέες και ηγέτες. Χρειάζεται, άραγε, κάποιο big bang στον χώρο της ευρωπαϊκής αλλά και της ελληνικής Κεντροαριστεράς και Αριστεράς; Ίσως επιχειρήσω να απαντήσω σ' ένα επόμενο βιβλίο. Εδώ μόνο θα εξετάσω, παρακάτω, κάποιες πτυχές του θέματος.

Η χειρότερη όμως αποτύπωση αυτών των εξελίξεων ήταν το 2015, όταν η ελληνική ριζοσπαστική Αριστερά συνεργάστηκε με το ακροδεξιό ΑΝ.ΕΛ. Κόμμα που η εξαιρετική αναλύτρια της ελληνικής Ακροδεξιάς Βασιλική Γεωργιάδου κατατάσσει καθαρά στα ακροδεξιά σχήματα. «Οι ΑΝ.ΕΛ πληρούν τα κριτήρια και για τον “ελάχιστο” και για τον “μέγιστο ορισμό” της Άκρας Δεξιάς». ²⁵ Δεν υπήρξε προηγούμενο, και θέλω να ελπίζω πως ποτέ δεν θα υπάρξει παρόμοια συνεργασία ριζοσπαστικού αριστερού κόμματος με την Ακροδεξιά πουθενά στην Ευρώπη. Είναι ευτύχημα που, εξαιτίας των αποτελεσμάτων του Ιουλίου 2023 στην Ισπανία, η Άκρα Δεξιά δεν μπορούσε να σχηματίσει κυβέρνηση με τη Δεξιά, ενώ και στην Ελλάδα, αν και έχουμε τρία ακροδεξιά κόμματα στη Βουλή, κανένα απ' αυτά δεν χρειάζεται, τώρα, για να σχηματιστεί κυβέρνηση. Βεβαίως είναι αλήθεια πως όσο η Κεντροδεξιά μιλά για κατάργηση της διάκρισης Αριστερά-Δεξιά όλο και περισσότερο αυτή γίνεται Δεξιά, γεγονός από το οποίο η μόνη που ωφελείται είναι η Ακροδεξιά.

Ας μη νομίζουμε όμως πως όλα όσα συμβαίνουν σήμερα είναι

---

24. Μαρξ και Ένγκελς, «Η 18η Μπρυμαίρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη», *Διαλεκτά Έργα σε δύο τόμους*, 1ος τόμος, Λαϊκές Δημοκρατίες: Εκδόσεις ΚΕ του ΚΚΕ, 1951, σ. 283.

25. Βασιλική Γεωργιάδου, *Η Άκρα Δεξιά στην Ελλάδα, 1965-2018*, Αθήνα: Καστανιώτης, 2019.

πρωτοφανή. Στη δεκαετία του 1960 πάλι αναρωτιούνταν για το ποιος στην ουσία κυβερνά στις αντιπροσωπευτικές δημοκρατίες. Ο Ρόμπερτ Νταλ είχε θέσει έτσι ακριβώς το ερώτημα: «Ποιος κυβερνά;».²⁶ Ο Νταλ υποστήριζε πως οι σύγχρονες κοινωνίες διαμορφώνονται στη βάση πολλαπλών συμφερόντων διαφορετικών ομάδων. Το συμφέροντα αυτά διεισδύουν στην κυβερνητική σφαίρα ως εξωτερικοί παράγοντες, διεκδικώντας τα μερίδια που θεωρούν πως τους αναλογούν. Σε ομαλές συνθήκες δημιουργείται μια «ανταγωνιστική ισορροπία» μεταξύ των ομάδων και των πολιτικών αντιπροσώπων. Είναι οι εκλογές και ο πολιτικός ανταγωνισμός που «διευρύνουν σημαντικά το μέγεθος, τον αριθμό και την ποικιλία των μειονοτήτων, των οποίων οι προτιμήσεις πρέπει να λαμβάνονται υπόψη από τους ηγέτες κατά τη χάραξη των πολιτικών επιλογών».²⁷ Υπάρχουν όμως και διαφορές. Ο Νταλ τότε επιδίωκε να προσδιορίσει τη φύση των «πλουραλιστικών δημοκρατιών» μέσα από το πρίσμα της άρσης των πολιτικών ανισοτήτων. Έτσι γι' αυτόν η ύπαρξη και η λειτουργία ομάδων και μειονοτήτων είναι θετικό γεγονός, αφού εξασφαλίζει την ισορροπία των δημοκρατικών συστημάτων. Όρισε με αυτόν τον τρόπο τη δημοκρατία ως την «κυβέρνηση των μειονοτήτων». Σήμερα συμβαίνει το αντίθετο. Αντί πλέον να μιλά για την «τυραννία των πλειοψηφιών», το λεγόμενο ακραίο Κέντρο –αμφιλεγόμενος όρος²⁸ αλλά τον χρησιμοποιώ ελλείψει καλύτερου– μιλά για την «τυραννία των μειοψηφιών», την οποία αναδεικνύει και σε μείζονα απειλή για τις δημοκρατίες. Οι

26. Robert A. Dahl, *Who Governs? Democracy and Power in an American City*, Νιου Χέιβεν: Yale University Press, 1961.

27. Robert A. Dahl, *A Preface to Democratic Theory*, Σικάγο και Λονδίνο: The University of Chicago Press, 1956, σ. 132.

28. Τον χρησιμοποίησε πρώτος ο Πιερ Σερνά, ο οποίος είδε σε αυτό έναν τρόπο απαξίωσης και στιγματισμού της Αριστεράς και των ριζοσπαστικών κινημάτων. Pierre Serna, *La République des Girouettes : Une anomalie politique. La France de l'extrême centre, 1789-1815 et au-delà*, Παρίσι: Champ Malon, 2015· και Pierre Serna, *L'extrême Centre ou le poison français, 1789-2019*, Σεϊξεριέ: Champ Vallon, 2019. Καθώς και ο Αλί Ταρίκ στο Ali Tariq, *The extreme Centre: A warning*, Λονδίνο: Verso Books, 2015.

«ακροκεντρώου» μιλούν για την απειλή του «λαϊκισμού», αλλά αυτό που τους ανησυχεί περισσότερο είναι η λεγόμενη «τυραννία των μειοψηφιών». Το ακραίο Κέντρο δεν έχει καμία σχέση με τον μετριοπαθή λόγο των κεντρώων ούτε και με τον Τρίτο Δρόμο του Μπλερ, όπως κάποιοι ισχυρίζονται, χωρίς να λαμβάνουν υπόψη τους πως ο Τρίτος Δρόμος ποτέ δεν σταμάτησε να αποτελεί μια εκ των σοσιαλδημοκρατικών απαντήσεων στη συντηρητική βρετανική Δεξιά. Το ακραίο Κέντρο είναι ο σύγχρονος τρόπος αντίθεσης στη διάκριση της Αριστεράς από τη Δεξιά. Είναι ένας πλάγιος τρόπος να αποκρύψει κάποιος πως υποστηρίζει τη Δεξιά. Το πραγματικό «ακροκεντρώο διάβημα» εκφράζει αυτούς οι οποίοι ακολουθούν συντηρητικές απόψεις βαυκαλιζόμενοι πως ακολουθούν κεντρώες και φιλελεύθερες. Γι' αυτό το ακραίο Κέντρο δύο δρόμοι υπάρχουν. Αφενός ο θατσερικός δρόμος του «δεν υπάρχει εναλλακτική» (TINA [There is no alternative]) και αφετέρου η άρνηση της πολιτικής ορθότητας. Η τελευταία, κατ' αυτό, έχει οδηγήσει τον σύγχρονο κόσμο να κυβερνάται από τις μειοψηφίες, μια εκ των οποίων είναι η Αριστερά. Με αφορμή τη δημοκρατική αντίδραση των πολιτών στις ΗΠΑ απέναντι στον ρατσισμό όλων των ειδών (φυλής, φύλου, τάξης, έθνους, θρησκείας, σεξουαλικών προτιμήσεων) και με πρόσχημα τις υπερβολές της πολιτικής ορθότητας που αντικατέστησε την πολύ πιο ανοιχτή και προοδευτική πολιτική του «χωνευτηρίου», γινόμαστε σήμερα μάρτυρες της ενίσχυσης αυτού του ακραίου Κέντρου, δηλαδή μιας νέας βαθύτατα συντηρητικής τάσης, ιδίως στα μεσαία στρώματα που έχουν χάσει την παλιά αίγλη και δυναμική τους. Αντίθετος με αυτή τη θέση, με σοβαρή επιχειρηματολογία, είναι ο Νικόλας Σεβαστάκης. Θεωρεί πως «η ουσία του ακρο-κεντρώου διαβήματος είναι μια πολιτική παιδεία που διεκδικεί την οικουμενικότητα, τα βασικά φεμινιστικά κεκτημένα, την απόρριψη του αντιδυτικού “αντι-ιμπεριαλισμού” και των ιδεολογιών που φιλοξενούν ανελεύθερους ριζοσπαστισμούς».²⁹ Ο Σεβαστάκης θεωρεί

---

29. Νικόλας Σεβαστάκης, «Περί ακραίου Κέντρου», *The Books' Journal* (5/6/2022), <https://booksjournal.gr/gnomes/3833-peri-akraiou-kentrou>

την αντιολοκληρωτική Αριστερά τη μήτρα αυτού του Κέντρου. Διαφωνώ. Κατ' εμέ καμία Αριστερά δεν έχει σχέση με αυτό το «Κέντρο», ούτε αυτό έχει σχέση με οποιαδήποτε Αριστερά, αλλά ούτως ή άλλως η συζήτηση είναι μεγάλη και ενδιαφέρουσα.

Ούτε καν θα φανταζόταν, αυτός ο αριστοκράτης στην ταξική του θέση και φιλελεύθερος στις αρχές του Αλεξίς ντε Τοκβίλ, πως η δική του θεωρία για την «τυραννία των πλειοψηφιών» θα μετατρέποταν σήμερα, από όλο και πιο φοβισμένους ανθρώπους, σε θεωρία «της τυραννίας των μειοψηφιών». Ποτέ δεν θα φανταζόταν πως η σημασία της προάσπισης των ατομικών δικαιωμάτων θα μετασχηματιζόταν σε θεωρία σύμφωνα με την οποία ο μείζων εχθρός είναι οι «δικαιωματιστές» και όχι οι καταπατητές των δικαιωμάτων. Στα μάτια μιας όλο και πιο συντηρητικοποιούμενης κοινωνίας μεσαίων και κατώτερων στρωμάτων αυτή η «τυραννία» απειλεί τη μίζερη και έμπλοο μίσους ζωή τους. «Τύρανοι» που δολοφονούνται σαν τα ποντίκια από εκείνους που τυραννούν. Αφέντες που διαμαρτύρονται και ζητούν την απελευθέρωσή τους από τους δούλους. Ο Αμερικανικός Εμφύλιος με το κεφάλι κάτω και τα πόδια ψηλά, σαν την κατά Μαρξ διαλεκτική του Χέγκελ. Και δεν υπάρχει πια κάποιος σαν τον Μαρξ για να επαναφέρει τα πράγματα στη θέση τους!

Το πρόβλημα όμως εντάθηκε ακόμη περισσότερο και όταν πλέον οι δυο προαναφερθέντες μεγάλοι πόλοι της μεταπολεμικής ευημερίας –η σοσιαλδημοκρατία και η Κεντροδεξιά– άρχισαν να μοιάζουν τόσο πολύ μεταξύ τους. Μετά το 1998 και την πολιτική απόφαση Κλίντον για μετατροπή των καταθετικών τραπεζών και σε επενδυτικές και μετά την εφαρμογή των πολιτικών αποφάσεων για τους λεγόμενους φορολογικούς παραδείσους, χάθηκε αυτό το σημείο που διαφοροποιούσε αυτές τις δυο παρατάξεις. Χάθηκε η πολιτική της προοδευτικής φορολόγησης. Δεν μπορείς να φορολογείς προοδευτικά όταν επιτρέπεις στο κεφάλαιο να μπορεί νόμιμα να αποφεύγει τη φορολόγησή του. Βεβαίως αξίζει να σημειωθεί ότι η πρόταση για «ελάχιστο παγκόσμιο φόρο του 14%», έτσι όπως αυτός έχει γίνει αποδεκτός από τον Μπάιντεν, έχει προκριθεί από τον ΟΟΣΑ και συμφωνηθεί από την

Παγκόσμια Τράπεζα. Αν πάντως συνεχιστεί η μη φορολόγηση του μεγάλου πλούτου, δεν θα μπορούμε να μιλάμε για κανένα από τα μοντέλα κοινωνικής πολιτικής που περιέγραψα. Και όταν δεν εφαρμόζονται κοινωνικές πολιτικές, τότε υποφέρουν οι πλειοψηφίες και οι μεσαίοι, που με τη σειρά τους ρίχνουν τις ευθύνες στις μειοψηφίες και στους φτωχούς. Έτσι, τα κόμματα που είχαν εγκαταλείψει τις ιδεολογίες τους για να γίνουν μαζικά άρχισαν να εγκαταλείπουν ακόμη και αυτή τη μαζικότητα για να γίνουν κόμματα καρτέλ και στη συνέχεια κόμματα σουπερμάρκετ. Σήμερα, με τη μετάβαση στη λεγόμενη «εκλογή από τη βάση», η κρίση των κομματικών συστημάτων βαθιάειν ακόμη περισσότερο. Από τα κόμματα καρτέλ και τα κόμματα σουπερμάρκετ μεταβαίνουμε στα μετακόμματα.

Η φθορά των δημοκρατιών δεν ανάγεται μόνο στην εμφάνιση του όποιου σημερινού ή αυριανού Τραμπ. Αφορά όλες τις δημοκρατίες στις οποίες η άμβλυνση των διαφορών των δύο πόλων της μεταπολεμικής ευημερίας οδηγεί στην κυριαρχία του υπερσυντηρητικού μονόδρομου ΤΙΝΑ (There is no alternative). Οι κατά Νταλ πλουραλιστικές δημοκρατίες της δεκαετίας του 1960 κινδυνεύουν σήμερα από το παγκόσμιο tea party της αντίληψης περί δήθεν «τυραννίας των μειοψηφιών». Αυτή η αντίληψη εκμεταλλεύεται τις ακρότητες –που δεν είναι και λίγες– της πολιτικής ορθότητας και της ακόμη χειρότερης cancel culture, για να επιβάλει έναν μονιστικό πλουραλισμό, σύμφωνα με τον οποίο οι ιδέες της Αριστεράς –της σοσιαλδημοκρατίας συμπεριλαμβανομένης– είναι επικίνδυνες. Μια αντίληψη που αφήνει απλώς έναν ελάχιστο χώρο στο αποκαλούμενο «προοδευτικό Κέντρο».

Κυριαρχεί μια νωχελική πνευματικά στάση που αναζητά γενικά είτε στον λαϊκισμό είτε στον νεοφιλελευθερισμό την ερμηνεία για κάθε κοινωνικό ζήτημα, μια στάση που θυμίζει τον Γούντι Άλεν στο *Μέρες ραδιοφώνου* να ρωτά: «Έχω μια απάντηση, έχετε κάποιο ερώτημα;». Σε αντίθεση με αυτή τη στάση τέσσερις είναι, κατά τη γνώμη μου, οι μεταβλητές που διαπερνούν εγκάρσια και διαμορφώνουν τις αντιφάσεις του σημερινού κόσμου:

- Η παγκόσμια επιστροφή του εθνικισμού με τη μορφή του εθνικοκολαϊκισμού και του νατιβισμού.
- Ο χριστιανικός φανατισμός στις ΗΠΑ αλλά και σε κάποιες ευρωπαϊκές χώρες.
- Η υπό το πρόσχημα της κριτικής στην πολιτική ορθότητα επαναφορά ενός σύγχρονου ρατσισμού και αντιφεμινισμού.
- Και η έξαρση της παγκόσμιας ισλαμιστικής τρομοκρατίας.

Διακρίνω επίσης πέντε μείζονα πεδία-εξελίξεις, τα οποία, συνδυαζόμενα με αυτές τις τέσσερις μεταβλητές, διαμορφώνουν ένα πλαίσιο διακινδύνευσης των δημοκρατιών όπως τις γνωρίζαμε μέχρι σήμερα.

- Η πρώτη εξέλιξη αφορά την περιθωριοποίηση των κομμάτων και των κοινοβουλευτικών θεσμών, για χάρη είτε της εκτελεστικής εξουσίας είτε υπερεθνικών μη λογοδοτούντων στους πολίτες οργανισμών, και την ύπαρξη αδύναμων κομμάτων με πανίσχυρους ηγέτες. Αφορά επίσης τη σχέση δημοκρατίας, φιλελευθερισμού και ρεπουμπλικανισμού και τη σχέση συμμετοχικής και αντιπροσωπευτικής ρεπουμπλικανικής δημοκρατίας.
- Η δεύτερη αφορά την «τεχνοκρατικοποίηση» των πολιτικών αποφάσεων και τη δημοκρατία της συνηγορίας. Η αντιπροσωπευτική δημοκρατία είναι πάνω απ' όλα δημοκρατία των κομμάτων, αλλά αυτά σήμερα καταλήγουν από κόμματα ταξικά με ιδεολογία σε μετακόμματα. Η τεχνοκρατικοποίηση προωθείται όχι μόνο ως υποβοηθητική της πολιτικής αλλά ως υποκατάστατό της. Θέματα που τίγονται εδώ είναι η μετάβαση από το κόμμα καρτέλ στο τεχνοκρατικό μετακόμμα, η ΜΚΟποίηση της πολιτικής και ο ρόλος των ταυτοτήτων, και η ύπαρξη ή μη αριστερών και δεξιών κομμάτων.
- Η τρίτη εξέλιξη συνδέεται με την προεδροποίηση της εκτελεστικής εξουσίας, την αντίσταση στην αυταρχικοποίηση των πολιτικών συστημάτων και τα φαινόμενα της λεγόμενης δικαστικοκρατίας, του νέου συνταγματισμού και των ανεξάρτητων

αρχών. Αφορά το διαζύγιο της πολιτικής από τον δημόσιο χαρακτήρα της. Αφορά τον τεμαχισμό του πολιτικού σε επί μέρους θέματα και συμφέροντα

- Η τέταρτη εξέλιξη αφορά την εξέλιξη των δημοκρατιών και των εθνικισμών πριν από την εποχή της παγκοσμιοποίησης, τη μετάβαση από τον εθνικολαϊκισμό στον λαϊκισμό των ελίτ και τη διασύνδεση του εθνικολαϊκισμού με το θρησκευτικό συναίσθημα. Γίνεται εδώ κριτική στην απολυτοποίηση της διαφοράς «λαϊκισμός-αντιλαϊκισμός» και «φίλοι-εχθροί της δημοκρατίας».
- Η πέμπτη εξέλιξη συνδέεται με τη διασύνδεση της ανόδου του τραμπισμού με τις κοινωνικές ανισότητες και την καθοδική κοινωνική κινητικότητα για μεγάλα τμήματα των κοινωνιών στην εποχή της παγκοσμιοποίησης. Η πολιτική συγκινεί όταν εξασφαλίζει την ατομική και οικογενειακή ανοδική κινητικότητα των πολιτών, και βαλτώνει όταν αδυνατεί να την εξασφαλίσει. Και όταν η κινητικότητα σταματά, επελαύνουν οι ανισότητες. Εδώ εξετάζεται το γιατί αντέχει ο τραμπισμός, πώς συνδέονται η κοινωνική κινητικότητα, η μετανάστευση και η κλιματική κρίση στον 21ο αιώνα και τέλος ασκείται κριτική στην απολυτοποίηση της αξιοκρατίας.

Αυτές οι εξελίξεις συνδέονται με φαινόμενα όπως η τεχνητή νοημοσύνη, η ρομποτική και άλλες αλλαγές, που αναδιατυπώνουν ριζικά το τοπίο της εργασίας, της παραγωγής, των υπηρεσιών, αλλά και δημιουργούν σοβαρά προβλήματα για την προσωπική και κοινωνική ζωή των πολιτών, βαθαίνουν την κλιματική κρίση και δυσχεραίνουν τη λειτουργία της δημοκρατίας. Αυτές οι πέντε εξελίξεις, σε συνδυασμό με τις προαναφερθείσες τέσσερις μεταβλητές που παρατηρούνται σε κάθε εξέλιξη, συνθέτουν τα πέντε κεφάλαια αυτού εδώ του δοκιμίου. Επειδή όμως δεν υπάρχει γραφή στο κενό, θα ήθελα να διευκρινίσω πως πολλά από τα πορίσματα και οι ιδέες αυτού του βιβλίου προϋπήρχαν στην αρθρογραφία μου στον έντυπο και ηλεκτρονικό Τύπο. Εδώ όμως είναι παραλλαγμένα και αναπροσαρμοσμένα

στον δοκιμακό λόγο. Αυτό που κυρίως θέλω να επιτύχω με αυτό το βιβλίο είναι να συμβάλω στη συνέχιση μιας συζήτησης που έχει ήδη ανοίξει και αφορά τους κινδύνους που απειλούν τις δημοκρατίες. Συζήτηση που όμως θα ξεφεύγει από τον στενό κορσέ της αντιπαράθεσης «αντιλαϊκιστές κατά λαϊκιστών», «φίλοι κατά εχθρών της δημοκρατίας». Σχήματα μιας στείρας αλλά και συντηρητικής σκέψης, που δεν επιτρέπουν ούτε τη διάγνωση των παθογενειών των δημοκρατιών ούτε τη θεραπεία τους. Δυστυχώς ο λαϊκισμός μετά το 2008 παρουσιάστηκε ως το μείζον πρόβλημα για μερικούς, ενώ για άλλους ήταν ο νεοφιλελευθερισμός. Καραμέλες για να γλυκάνουν την απουσία βαθύτερης σκέψης για τους λόγους που οδηγούν στην εξομοίωση των πολιτικών των δυο πόλων. Ο λαϊκισμός δεν φύτρωσε ξαφνικά στα λιβάδια των πολιτικών συστημάτων, γεννήθηκε από τη μήτρα της εξομοίωσης των δυο πόλων και των προτάσεών τους για τις δημόσιες πολιτικές. Εξομοίωση που συνοδευόταν από την περιθωριοποίηση των κομμάτων και των κοινοβουλευτικών θεσμών.